

STUDIUL TEHNICII PICTURILOR MURALE A SECCO DIN BISERICILE DE LEMN
DE SECOL XVIII-XIX, DIN JUDEȚELE GORJ, SIBIU ȘI HUNEDOARA,
ÎN VEDEREA CONSERVĂRII ȘI RESTAURĂRII

Cuprins

Introducere

1. Arhitectura bisericilor de lemn din secolele XVIII-XIX din Nordul Olteniei și Sudul Transilvaniei.....	p.1
1.1. Caracteristici generale ale arhitecturii bisericilor de lemn din cele două regiuni.....	p.1
1.2. Tipologia bisericilor de lemn în funcție de planimetria lor.....	p.7
2. Tehnici constructive ale bisericilor de lemn din regiunile Gorj, Hunedoara și Sibiu.....	p.51
3. Tehnici decorative/decorația bisericilor de lemn-componente artistice.....	p.66
3.1. Elemente de plastică arhitecturală la bisericile de lemn.....	p.66
3.2. Iconografia ansamblurilor picturilor murale din bisericile de lemn cercetate.....	p.75
3.3.1. Biserici de lemn din <i>Gorj</i>	p.75
3.3.2. Biserici de lemn din <i>Sibiu</i>	p.99
3.3.3. Biserici de lemn din <i>Hunedoara</i>	p.117
3.3. Particularități stilistice ale picturii din bisericile de lemn cercetate.....	p.136
3.4. Un scurt parcurs al activității zugravilor în cele trei județe cercetate.....	p.148
4. Fenomene de deteriorare ale componentelor artistice, întâlnite la bisericile de lemn.....	p.161
4.1. Forme de degradare a elementelor de arhitectură din lemn.....	p.161
4.1.1. Mineralizarea lemnului.....	p.162
4.1.2. Rolul tencuielilor în conservarea elementelor constructive ale bisericilor din lemn.....	p.166
4.1.3. Procese de foto-oxidare.....	p.173
4.1.4. Eroziuni ale lemnului.....	p.178
4.1.5. Comportamentul reologic al lemnului.....	p.180
4.1.6. Deformări ale elementelor din lemn.....	p.186
4.1.7. Mecanismele și fenomenologia biodeteriorării lemnului.....	p.192
4.1.8. Intervenții de reparație.....	p.198
4.2. Degradări ale decorurilor pictate din interiorul bisericilor de lemn.....	p.201
4.2.1. Suport auxiliar.....	p.203
4.2.2. Strat pictural.....	p.206
4.2.2.1. Stratul de preparație.....	p.212

4.2.2.2. Degradări ale peliculei de culoare.....	p.218
4.2.3. Fenomene de alterare a pigmentilor.....	p.220
4.2.1.1. Pigmenți albi.....	p.222
4.2.2.2. Pigmenți roșii.....	p.224
4.2.2.3. Pigmenți galbeni.....	p.226
4.2.2.4. Pigmenți albaștri.....	p.228
4.2.2.5. Pigmenți verzi.....	p. 229
5. Pictura în tehnica <i>tempera</i> a decorului parietal din bisericile de lemn de secol XVIII-XIX din Gorj, Sibiu și Hunedoara – caracteristici ale tehnicii originale.....	p.230
5.1. <i>Tempera</i> – probleme de terminologie.....	p.230
5.1.1. <i>Tempera</i> - în Cartea de Pictură a lui Cennino Cennini.....	p.232
5.1.2. <i>Tempera</i> – în cercetările picturilor murale din bisericile de lemn din România.....	p.235
5.1.3. <i>Distemper-paint</i> – o tehnică decorativă cu caracter special.....	p.240
5.2. Erminiile vechi și caietele de modele - baza cercetării tehnicilor de pictură murală din bisericile de lemn din spațiul românesc.....	p.244
5.3. Componenta stratului pictural – rețete tradiționale de preparare.....	p.254
5.3.1. Prepararea suportului.....	p.254
5.3.2. Stratul de preparare.....	p.256
5.3.3. Pelicule de culoare – lianții și pigmentii.....	p.258
6. Metode de investigații științifice pentru identificarea și caracterizarea materialelor decorației pictate.....	p.265
6.1. Microscopia electronică de baleiaj cuplată cu spectroscopie de raze X cu dispersie de energie.....	p.265
6.2. Spectrometria de fluorescență de raze X (XRF).....	p.266
6.3. Spectroscopia de infraroșu cu transformată Fourier-FTIR și Raman.....	p.268
6.4. Analiza vizuală a elementelor de tehnică picturală identificate la bisericile de lemn din Gorj, Sibiu și Hunedoara.....	p.270
6.4.1. Biserici de lemn din Gorj.....	p.270
6.4.1.1. Biserica de lemn cu hramul Sfinții Împărați din satul Curteana.....	p.270
6.4.1.2. Biserica de lemn din Lelești.....	p.271
6.4.1.3. Biserica de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului din Frățești.....	p.274
6.4.1.4. Biserica de lemn cu hramul Sfântul Nicolae, din cătunul Cornetu a satului Schela.....	p.277
6.4.2. Biserici de lemn din Sibiu.....	p.285
6.4.2.1. Biserica de lemn cu hramul Sfinții Arhangheli, din localitatea Sângătin.....	p.287
6.4.2.2. Biserica de lemn cu hramul Sfântul Ioan Evanghelistul din localitatea Apoldu de Jos.....	p.287
6.4.2.3. Biserica de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului din localitatea Poiana Sibiului.....	p.295

6.4.2.4. Biserica cu hramul Bunavestire din satul Ilimbav.....	p.297
6.4.2.5. Biserica de lemn cu hramul Sfântul Nicolae din Gherdeal.....	p.300
6.4.3. Biserici de lemn din Hunedoara.....	p.303
6.4.3.1. Biserica de lemn cu hramul Sfinții Arhangheli din Vălișoara.....	p.303
6.4.3.2. Biserica de lemn cu hramul Sfântul Gheorghe, din Boz.....	p.307
6.4.3.3. Biserica de lemn cu hramul Cuvioasa Paraschiva din Târnăvița.....	p.312
6.4.3.4. Biserica de lemn cu hramul Coborârea sfântului Duh, din Tisa.....	p.316
6.4.3.5. Biserica de lemn cu hramul Duminica Floriilor, din Gothatea.....	p.320
6.4.3.6. Biserica de lemn cu hramul Sfântul Nicolae din Basarabasa.....	p.322
6.4.3.7. Biserica de lemn cu hramul Pogorârea Duhului Sfânt din Căzănești.....	p.327
6.4.3.8. Biserica de lemn cu hramul Sfinții Arhangheli, din Ociu.....	p.330
7. Materiale identificate la pictura bisericilor de lemn prezentate ca studii de caz.....	p.333
7.1. Protocoale.....	p.333
7.2. Biserica de lemn din Gherdeal (SB).....	p.336
7.3. Biserica de lemn din Ilimbav (SB).....	p.339
7.4. Biserica de lemn din Cornetu-Schela (GJ).....	p.343
7.5. Bisericile de lemn din Curteana și Boia (GJ).....	p.366
7.6. Biserica de lemn din Vălișoara (HD).....	p.370
7.7. Biserica de lemn din Birtin(HD).....	p.372
7.8. Concluziile cercetărilor privind materialele identificate în bisericile de lemn studiu de caz.....	p.378

Concluzii

Bibliografie

Anexe

Rezumat

Cuvinte cheie: pictură murală, a secco, biserici de lemn, Gorj, Sibiu, Hunedoara, arhitectura de lemn, planimetrie, elevație, tehnici constructive, plastică arhitecturală, iconografie, stil, degradări, strat pictural, pelicule de culoare, pânze interstițiale, tehnica picturii, erminie, pigmenți, lianți, spectroscopie, FTIR, XRF, Raman, SEM-EDX.

Subiectul cercetării din cadrul lucrării este constituit într-un studiu al tehnicii picturilor murale *a secco* din bisericile de lemn de secol XVIII-XIX din Gorj, Sibiu și Hunedoara, realizat cu scopul creării unei baze științifice care ar putea fi folosită în vederea conservării-restaurării monumentelor selectate ca studii de caz. Un număr de douăzeci și unu de monumente au fost selectate după criteriul prezenței în interiorul lor a ansamblurilor de pictură murală, originală. Unele monumente dintre cele selectate inițial au fost eliminate pe parcursul cercetării ca urmare a coroborării datelor preluate din literatura de specialitate și din informațiile din fișele monumentelor din arhivele Institutului Național al Patrimoniului, cu situația actuală a monumentelor pe care am identificat-o în vizitele documentare, din care a rezultat că nu există suficiente date care să susțină cercetarea. Prezentarea lor succintă a fost totuși păstrată în primele capitole pentru a evidenția anumite legături cu celelalte monumente de interes pentru această lucrare.

În Gorj, monumentele cercetate sunt bisericile de lemn din localitățile: Boia, Curteana, Lelești, Frătești, Horezu și Cornetu-Schela. În Sibiu bisericile care au suscitat un interes deosebit prezentei cercetării se găsesc în localitățile: Sângătin, Apoldu de Jos, Ilimbav, Gherdeal și Poiana Sibiului. Din Hunedoara au fost selectate bisericile de lemn din localitățile Tisa, Târnăvița, Boz, Vălișoara, Rovina, Căzănești, Birtin, Basarabasa, Ociu și Ocișor.

Pentru a evita descrierile liniare și repetitive pentru fiecare monument în parte, prezentarea monumentelor s-a desfășurat în paralel, urmărind comparativ principalele caracteristici ale bisericilor - din punct de vedere arhitectural, din punct de vedere al tehnicilor constructive și al elementelor decorative. Datele au fost completate cu informații privind iconografia picturilor murale, identificări ale stilului picturilor din interior și a principalelor forme de degradare întâlnite la grupurile de monumente cercetate.

Astfel, lucrarea este structurată în șapte capitole dintre care primele trei cuprind prezentarea principalelor caracteristici ale monumentelor, urmând capitolul ce acoperă tabloul degradărilor identificate la monumentele cercetate. Ultimele trei capitole se referă strict la

subiectul central al lucrării prin tratarea problemelor de tehnică a picturilor murale din bisericile de lemn, așa cum apare în literatura de specialitate, în erminiile vechi și în edițiile lor mai noi. Capitolele șase și șapte sunt dedicate exclusiv cercetărilor de laborator efectuate pe probele prelevate din bisericile de lemn prezentate pe parcursul primei părți a cercetării. Lucrarea se încheie cu un capitol dedicat prezentării concluziilor și anexelor menționate în cadrul lucrării scrise.

În prima parte a tezei, încă din introducere, este prezentat pe scurt cadrul istoric ce acoperă perioada secolelor XVIII și XIX pentru cele două județe din Transilvania și pentru cel din Țara Românească. Deși, în aparență, pentru studiul de față ar fi fost importantă includerea județului Vâlcea, unde încă se păstrează un număr mare de biserici de lemn, cadrul limitat de cei trei ani de studiu în perioada căroră s-a desfășurat această cercetare nu au permis din punct de vedere al resurselor de documentare în teren acoperirea numărului mare de biserici de lemn din acest județ. Din acest punct de vedere, prezenta lucrare rămâne deschisă ca subiect ce poate fi extins pe mai multe arii din regiunile cu care se învecinează.

În scurta introducere a lucrării sunt punctate principalele evenimente care conturează situația comunităților de români și cadrul politic în care acestea se dezvoltă, de ambele părți ale lanțului carpatic. Având în vedere faptul că situația românilor din ambele regiuni extracarpatice – țărani liberi, iobagi, ori boieri – era condiționată de programe politice opresive prin care le erau îngrădite drepturile afirmării credinței și a identității naționale, bisericile de lemn din aceste comunități sunt cele mai palpabile mărturii ale împlinirii dezideratului comunităților de români ca aparținători ai unei națiuni individualizate prin tradiție și credință.

Primul capitol tratează comparativ caracteristicile arhitecturale ale bisericilor cercetate, în descrierile monumentelor fiind precizate toate datele istorice cunoscute referitoare la momentul edificării lor și la identitatea meșterilor lemnari, respectiv a donatorilor. Analiza tipurilor de plan și a elementelor de elevație întâlnite la bisericile de lemn studiate au pus în evidență un anumit traseu al influențelor arhitecturii bisericesti de lemn din Țara Românească în Transilvania.

Al doilea capitol identifică principalele caracteristici constructive ale bisericilor de lemn și conține scurte prezentări referitoare la tehnicile constructive dar și de plastică arhitecturală. Relațiile dintre comunitățile românești din Transilvania cu cele din Țara Românească pot fi urmărite și prin intermediul activității zugravilor ce erau educați în spiritul artei bizantine ce cunoștea propria dezvoltare în teritoriile din Țara Românească. Prezentarea

monumentelor este continuată în **capitolul trei**, unde cercetarea a vizat identificarea elementelor de iconografie și stil al picturilor. Informațiile referitoare la activitatea zugravilor identificați ca autori în bisericile de lemn cercetate sunt descrise pe larg în ultima parte a capitolului trei. Acest subcapitol aduce o contribuție în analiza comparativă a grupurilor selectate de ansambluri de picturi murale din interiorul bisericilor de lemn. Prin identificarea elementelor comune de stil și iconografie sunt încă odată identificate legăturile puternice dintre tradiția picturii bisericilor de lemn din Sibiu și Hunedoara cu cea a bisericilor din Țara Românească. Pentru bisericile de lemn din Gorj, analiza stilului picturilor și a iconografiei a pus în evidență grupuri de monumente în care activitatea zugravilor reflectă perfect situația comunităților de români în care bisericile respective există. Astfel a fost posibilă decelarea grupurilor de monumente edificate cu sprijinul sau din donația boierilor locali ori a comunității satelor.

Din păcate, cercetările efectuate în teren în perioada anilor 2016 și 2017 au relevat grava situație actuală a stării de conservare a monumentelor prezentate. Tabloul degradărilor la nivelul construcției și al decorului mural este structurat pe forme de degradare întâlnite la aceste monumente, și se constituie în **capitolul patru al lucrării**. Identificarea formelor de degradare a picturilor murale din bisericile de lemn a contribuit la selectarea monumentelor pentru care s-au efectuat analizele științifice de identificare a materialelor constitutive ale stratului pictural. Comportamentul diferit al stratului pictural ca reacție la modificările factorilor de microclimat este un element cheie în caracterizarea materialelor puse în operă de către zugravi. Documentația fotografică a degradărilor este susținută de probe de strat pictural, prelevate din puncte de interes pentru identificarea materialelor din care sunt alcătuite aceste picturi murale.

A doua parte a lucrării începe prin prezentarea cercetării teoretice referitoare la tehnica picturii *a secco* din bisericile de lemn, din **capitolul cinci**. Sunt urmărite în acest capitol publicațiile de specialitate din țară și din străinătate. Analiza terminologiei folosită de experții restauratori ori investigatori, cu referire la tehnica picturilor din bisericile de lemn, reflectă pe de o parte nivelul de informații rezultate din cercetările publicate și pe de altă parte o oarecare confuzie în ceea ce privește definirea tehnicii în care au fost realizate aceste picturi. Studiul erminiilor vechi dar și al edițiilor noi pune în evidență alte probleme de terminologie, referitoare la numeroasele traduceri ale erminiilor lui Dionisie din Furna. Rețetele de pictură ale călugărului grec au fost o sursă de inspirație pentru zugravii bisericilor de lemn. Cu toate acestea, traduceri accesibile restauratorilor prezintă câteva neclarități în privința numirii pigmentilor ori a culorilor, arhaisme și regionalisme inducând uneori în eroare cititorul de

specialitate care caută răspunsuri referitoare la eventuale tipuri de materiale și a felului în care au fost lucrate pe paleta zugravilor.

Cercetarea tehnicii picturilor din bisericile de lemn, continuă în această a doua parte a lucrării, în **capitolul șase**, cu prezentarea pe scurt a principalelor tehnici instrumentale de analiză pentru patrimoniul cultural, principiile de bază ale metodelor de analiză fiind explicate aici. Partea a doua a capitolului reprezintă prima etapă în demersul cercetării tehnicii picturilor din bisericile de lemn. Observațiile efectuate la microscop asupra probelor prelevate din bisericile prezentate au pus în evidență încă din această fază incipientă nu numai principalele caracteristici ale tehnicii picturii *a secco* dar și forme de degradare specifice materialelor prezente în stratul pictural. Toate probele prelevate din bisericile de lemn cercetate au fost inventariate în acest fel, documentația lor fiind baza selecției probelor ce au urmat a fi analizate prin metode instrumentale de investigație.

Ultimul capitol al lucrării conține rezultatele analizelor științifice efectuate în laboratoarele de cercetare din țară și din străinătate. Dintre cele douăzeci și unu de monumente cu care a început cercetarea, probe de culoare au fost selectate și analizate pentru doar șase biserici, reprezentative pentru fiecare județ în parte. Selecția probelor și implicit a monumentelor s-a făcut în baza identificării celor mai importante studii de caz dintre cele prezentate. Lipsa informațiilor istorice referitoare la identitatea zugravilor, ori, dimpotrivă, prezența mai multor zugravi activi în aceeași biserică au reprezentat criteriile de selecție. Rezultatele cercetării sunt redactate sub formă schematică organizată pentru urmărirea cu ușurință a spectrelor și graficelor obținute prin analizele instrumentale, ce se regăsesc de altfel și în anexele lucrării. Rezultatele sunt apoi sintetizate și comentate în formula concluziilor.

Lucrarea se încheie cu un capitol dedicat prezentării concluziilor fiecărui capitol și subcapitol. Structura concluziilor oferă în acest fel o privire de ansamblu asupra lucrării de față. Concluziile analizelor științifice ale lucrării au contribuit la identificarea unor materiale din probele prelevate din bisericile cercetate. Contribuția lucrării constă în conturarea unei direcții de abordare științifică pluridisciplinară în cercetarea tehnicilor picturilor murale din bisericile de lemn din România.